

Tilburg University

Geestelijke verzorgers: van zielzorgers naar zingevers?

de Groot, Kees

Published in:

Psyche en Geloof: Tijdschrift van de Christelijke Vereniging voor Psychiaters, Psychologen en Psychotherapeuten

Publication date:

2021

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

de Groot, K. (2021). Geestelijke verzorgers: van zielzorgers naar zingevers? Een sociogenetische verkenning en een kritische kanttekening. *Psyche en Geloof: Tijdschrift van de Christelijke Vereniging voor Psychiaters, Psychologen en Psychotherapeuten*, 32(3), 162-171.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Geestelijke verzorgers: van zielzorgers naar zingeverers? Een sociogenetische verkenning en een kritische kanttekening

KEES DE GROOT
socioloog en theoloog

Deze tekst is een bewerking van de inaugurele rede bij aanvaarding van de leerstoel Levensbeschouwing en geestelijke volksgezondheid, met bijzondere aandacht voor de maatschappelijke aspecten (de Groot, 2021).

SAMENVATTING

Met de opmars van geestelijke verzorging in de thuissituatie als uitgangspunt wordt in dit essay de ontwikkeling van het beroep van geestelijk verzorger belicht. De vraag is hoe de verhouding tussen staat, markt en civil society hier verschuift, hoe de contemporaine ontwikkeling mogelijk is gemaakt, en wat deze betekent voor de inhoud van het vak. Geschetst wordt hoe, door het huidige samenspel van markt en staat, geestelijke verzorging loszingt van de verscheidenheid aan levensbeschouwingen en verbonden wordt aan de 'zingevingsproblematiek'. In aansluiting hierop reflecteert de auteur op de vraag wat de ziel is van wat in klassieke termen zielzorg heet.

TREFWOORDEN geestelijke verzorging, zielzorg, civil society, professionalisering, zingeving

De contactmomenten in de kerkelijke zielzorg mogen in Nederland dan drastisch zijn afgenomen, daarbuiten kan van een voorzichtige bloei worden gesproken. Sinds 2019 wordt geestelijke verzorging bij mensen thuis – sinds de pandemie moet daaraan worden toegevoegd: fysiek of virtueel – van staatswege vergoed, voor zover zij behoren tot drie specifieke categorieën: vijftig jaar of ouder, lijdend aan een levensbedreigende aandoening, of wonend in het aardbevingsgebied (Damen & Leget, 2017; de Jonge, 2018; Maagdelyjn et al., 2018). Dit besluit gaf een impuls aan de vrijgevestigde geestelijk verzorgers die enkele jaren geleden op het toneel verschenen en op diverse creatieve manieren hun inkomen moesten zien te verwerven.

Geestelijke verzorging wordt in de beroepsstandaard van de VGZ (Vereniging van Geestelijk VerZorgers, 2016, p. 10) omschreven als “professionele begeleiding, hulpverlening en advisering bij zingeving en

Moet een religieuze praktijk het weer eens afleggen tegen een seculiere?

levensbeschouwing”. Al langer kennen we in Nederland publieke financiering van geestelijke verzorging voor militairen, gedetineerden, ziekenhuispatiënten,

bewoners van zorginstellingen, cliënten van revalidatieklinieken, politieagenten en studenten in het hoger onderwijs. Er is, kortom, een merkwaardig conglomeraat van doelgroepen ontstaan, of liever: een bonte verzameling van situaties waarin mensen geestelijke verzorging kunnen ontvangen. In veel gevallen is het aanbod gefundeerd in de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, in andere in de toegevoegde waarde van de geestelijke verzorging aan het primaire proces van de organisatie, bijvoorbeeld door het bevorderen van welzijn of het goed functioneren van werknemers. Soms wordt ook de confessionele identiteit van een instelling uitgedrukt in het belang dat aan geestelijke verzorging wordt gehecht, zoals in Nederland bij het studentenpastoraat.

Dat het sinds kort, weliswaar in beperkte gevallen, mogelijk is om als afzonderlijk individu, dus buiten een georganiseerd verband, (gesubsidieerde) geestelijke verzorging te ontvangen ('geestelijke verzorging thuis') is opmerkelijk. Dergelijke vormen van begeleiding worden immers doorgaans vanuit de *civil society* aangeboden, met name vanuit religieuze organisaties zoals kerken, en heten dan bijvoorbeeld pastoraal werk. Civil society, ofwel het maatschappelijk middenveld, geldt gewoonlijk als de sociale sfeer die noch wordt geregeerd door de sociale logica van de staat (die rust op zijn geweldsmonopolie), noch door die van de markt (die bepaald wordt door vraag en aanbod). In het maatschappelijk middenveld spelen vrijwillige verbanden van burgers de hoofdrol (Dekker, 2002). Dit onderscheid helpt om scherp te brengen in de vraag die deze ontwikkeling oproept: zijn we er weer eens getuige van dat een religieuze praktijk het moet afleggen tegen een seculiere?

Het narratief dat religie alsmaar terrein verliest aan de seculiere wereld, bijvoorbeeld aan praktijken die op wetenschap zijn gestoeld, is weliswaar wijdverbreid maar is zelden erg verhelderend. In dit essay ga ik na hoe een betrekkelijk nieuw beroep als geestelijke verzorging is opgekomen binnen de context van meer algemene sociale processen: een sociogenese van het vak tegen de achtergrond van het vervloeien van religieuze regimes, de uitbouw van collectieve arrangementen voor zorg en welzijn en de intrede van marktwerking in de zorg voor de ziel.

De ontwikkeling van het beroep van geestelijke verzorger bekijk ik vanuit een breder perspectief dat ik ontleen aan de klassieke socioloog Max Weber. In zijn optiek zijn er in elk type samenleving wel personen, of zelfs instanties te onderscheiden die in geval van individueel lijden, zoals bij ziekte en rampspoed, soelaas pogen te brengen. Hun praktijken schaaft hij onder het algemene begrip 'zielzorg' (Weber, 1980 [1921], p. 283). Deze hebben met elkaar gemeen dat ze ermee aanvangen de ander te laten spreken, waarna een rituele handeling kan volgen, woorden en gebaren van troost, of religieus onderricht. Ook buiten de religieuze context is dit begrip bruikbaar gebleken. Er kan van een 'sociologie van de zielzorg' gesproken worden.

Geestelijk verzorgers: zij die zonder oordeel, zonder testjes en zonder medicijnen een open oor hebben

De geestelijk verzorger beschouw ik als een specifieke vertegenwoordiger van deze zielzorger in algemene zin. Hoe heeft dit beroep zich ontwikkeld tegen de achtergrond van de verschuivende verhoudingen tussen staat, markt en civil society? De introductie van zoiets als 'geestelijke verzorging thuis' beschouw ik daarbij als een interessante uitkomst van een proces van professionalisering. Na een beschrijving en een aanzet tot verklaring (paragraaf 2), volgt een evaluatie (paragraaf 3), en een afsluitende reflectie op het belang van geestelijke verzorging als zorg voor de ziel (paragraaf 4).

EEN SOCIOGENESE. VAN INSTELLINGS-PASTORAAT NAAR GEESTELIJKE VERZORGING AAN HUIS

'De zingever' is de titel van een podcastserie van *De Correspondent* (Bohlmeijer & Polak, 2020-2021). Hierin gaan journalist Lex Bohlmeijer en schrijver Nina Polak op bezoek bij geestelijk verzorgers: een wonderlijke beroepsgroep van mensen die zonder oordeel, zonder testjes en zonder medicijnen een open oor hebben

voor mensen in de ggz, ziekenhuispatiënten, gedetineerden, militairen en mensen die op straat leven. De notie ‘zin’ staat centraal. Wat is iemands levensverhaal? Welke betekenissen liggen daarin vervat? Hoe biedt dat een samenhangend perspectief op momenten waarop iemand het niet meer ziet zitten? De geestelijk verzorgers stellen zich dienstbaar op. Niet zij bieden zin aan, welbeschouwd zijn hun gesprekspartners zelf de zingever.

De profilering als zingevingsdeskundigen bleek succesvol

Je zou na het beluisteren van deze gesprekken bijna denken dat er recentelijk een geheel nieuwe professie is geboren, maar nee: er vallen ook termen als rabbi en imam. Geestelijke verzorgers bekleden voor het merendeel immers óók een positie in een religieus of humanistisch verband. Tot voor kort, en soms nog steeds, werd wat zij doen dan ook allereerst bijvoorbeeld ziekenhuispastoraat of gevangenispastoraat genoemd, al naar gelang de setting. Zielzorgers waren ze, beroepshalve bekommerd om het individuele zieleheil. Vooral aan katholieke, maar ook aan protestantse zijde was zielzorg, later: pastoraat, een centraal begrip. Later gingen ook humanisten en moslims hun levensbeschouwelijke en religieuze specialisten op deze pastorale leest schoeien.

Voor hen die moeilijk door de reguliere zielzorg werden bereikt, werden vooral in de tweede helft van de twintigste eeuw speciaal pastores en predikanten geschoold, aangesteld en vanuit publieke middelen gefinancierd, doorgaans vanuit het principe dat een instelling die mensen langer dan een etmaal van de buitenwereld afschermt, ervoor moet zorgen dat zij tóch vrijelijk hun godsdienst of levensovertuiging kunnen belijden, beleven en bespreken.

Deze pastores, om te beginnen zij die werkzaam waren in academische ziekenhuizen, gingen er in de jaren zeventig toe over om, geheel in de geest van de oecumene, intensief samen te werken – zodanig zelfs,

dat zij de patiënten onder elkaar verdeelden, onafhankelijk van hun gezindte. Dit werkverdelingsmodel werd de standaard en vergemakkelijkte de inpassing van nieuwe geestelijke stromingen. Door zich te profileren met de al bestaande term ‘geestelijke verzorging’ positioneerden ze zich binnen de context van de zorg tegenover de dominante lichamelijke verzorging en namen ze enige afstand van het kerkelijke begrip ‘pastoraat’. Ook daarbuiten, eerst bij defensie en justitie, bleek deze benaming dienstig als paraplueterm voor onder meer ook humanistisch raadswerk en boeddhistische mediatiecurssussen.

Hoewel sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw steeds meer mensen ervan afzagen om contact te onderhouden met de geestelijken of ouderlingen in hun parochie of kerkelijke gemeente, wist de geestelijke verzorging binnen instellingen en instituties zich te handhaven. Het confessionele karakter kwam wat minder voorop te staan; de geestelijke verzorger bood een luisterend oor aan ieder die op haar of zijn pad kwam. Aandachtige aanwezigheid, ‘presentie’, werd in de jaren negentig een sleutelwoord voor de zelfidentificatie. Nog iets later werd het begrip ‘zingeving’ populair. De profilering als zingevingsdeskundigen, naast, of in plaats van hun positie als vertegenwoordigers van een geestelijke stroming, bleek succesvol. De legitimiteit van het beroep lijkt de golf van deconfessionalisering te hebben overleefd. De paraplueterm ‘geestelijke verzorging’ is een eigenstandige beroepsaanduiding geworden.

Met name in de ouderenzorg doet zich nu een interessante U-bochtconstructie voor. Pas de laatste decennia nemen verzorgings- en verpleeghuizen, of liever: de centra waaronder deze vallen, zelf geestelijk verzorgers in dienst. Lange tijd waren het de plaatselijke predikanten en pastores die er hun gemeenteleden en parochianen bezochten en de vieringen verzorgden. (Zo is het nu soms ook nog.) Inmiddels komen echter ook thuiswonende ouderen, die nog slechts bij uitzondering in het vizier van een kerkelijke gemeente komen, in aanmerking voor geestelijke verzorging. Zozeer is blijkbaar geestelijke verzorging als professionele aandacht voor zingevingsvragen een eigen beroep geworden en zo ver is de ontkerkelijking dus voortgeschreden. Als een schijnbare noviteit, maar

historisch gezien een terug-geïmporteerd exportproduct, wordt nu ‘geestelijke verzorging thuis’ ontwikkeld. De zielzorg die zich buiten de thuissituatie tot geestelijke verzorging ontwikkelde, kan nu ook thuis worden ontvangen.

Geestelijke bijstand aan personen boven de vijftig, en begeleiding aan het einde van het leven, activiteiten die toch wel tot de *core business* van kerken gerekend mogen worden, kan nu ook komen van een zzp’er (www.geestelijkeverzorging.nl) die is afgevaardigd door een uit publieke middelen gefinancierd Centrum voor Levensvragen (van den Berg, 2020). Deze geestelijk verzorger kan overigens óók ’s zondags ergens op de kansel staan, want zo’n centrum heeft beroepsbeoefenaars met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden in het assortiment – en sommigen hebben in het geheel geen band met een of andere denominatie. (Sinds 2015 is er ruimte gekomen voor erkende geestelijke verzorgers die niet een denominatie vertegenwoordigen (<https://www.ring-gv.nl/>)). Toch is de situatie anders dan wanneer zij of hij als de dominee op huisbezoek zou komen: er heeft een verschuiving plaatsgevonden van geestelijke verzorging vanuit het maatschappelijk middenveld – de kerken als deel van de civil society – naar geestelijke verzorging vanuit een coalitie tussen markt en staat. De geestelijk verzorger in de eerste lijn is een kleine zelfstandige die meestal wordt betaald door het ministerie van VWS.

Deze vorm van door de wereldlijke overheid gesubsidieerde zielzorg lijkt internationaal ongekennd, al moet daarbij worden bedacht dat de verhouding tussen kerk en staat in nabije landen als Denemarken en Duitsland zodanig is dat de kerkelijke zielzorg daar feitelijk ook uit publieke middelen wordt gefinancierd. Maar welke ontwikkeling binnen de geestelijke verzorging maakte het mogelijk dat deze stap naar verstatelijking van de ambulante zielzorg kon worden gezet en binnen welk inhoudelijk kader gaat de geestelijke verzorging zich nu bewegen?

Vanuit de beroepsvereniging (Vereniging van Geestelijke Verzorgers [in de Zorg]) werd een proces van professionalisering ingezet, waarin de geleidelijke bevrijding van kerkelijke kaders werd opgevolgd door het vastleggen van de psychologisch en existentieel georiënteerde benadering in een opleidingskader, een

beroepsdefinitie, een beroepsstandaard en een kwaliteitsregister. Binnen een context waarin de legitimiteit van geestelijke verzorging meer ging afhangen van de bijdrage die deze leverde aan gezondheid en welzijn, wordt gezocht naar indicaties dat mensen inderdaad baat hebben bij de gesprekken en rituelen waarin de geestelijke verzorging voorziet (Bersee, 2018). En terwijl binnen instellingen wordt geschermd met begrippen als ‘vrijplaats’ en ‘presentie’ om de vrije rol van de geestelijke verzorger te karakteriseren en te legitimeren, zet de geestelijke verzorging die aan huis wordt aangeboden al meer aan tot het hanteren van gerichte methodieken. De introductie van deze praktijk gaat gepaard met van overheidswege (ZonMw) gefinancierde onderzoeksprogramma’s (Palliatief Landelijk Onderzoek Eerstelijns Geestelijke Verzorging (2019–2022) en Zingeving en geestelijke verzorging (2020–2023)) die bruikbare *tools* moeten opleveren, zoals kortdurende interventietrajecten waarbij gesprekken

Blijkbaar is de ontkerkelijking dus zo ver voortgeschreden

worden gevoerd volgens een vaststaand gespreksmodel. Het lijkt erop dat de betrekkelijk ongecontroleerde, door een gemeenschappelijk oriëntatiekader bijeengehouden, geestelijke verzorging zoals die in instellingen werd – en wordt – uitgeoefend, steunt op een ander onderliggend fundament: de legitimiteit werd geleverd door (universitaire) opleiding en (kerkelijke) goedkeuring – en vervolgens was de uitvoering in hoge mate vrij. Deze benadering, getooid met begrippen als presentie en vrijplaats, lijkt slecht te passen in een situatie waarin *verantwoording* moet worden afgelegd over het geleverde werk. Dan verschijnen de protocollen en moet worden geregistreerd welke contacten er zijn geweest, hoeveel, en waarom dat nodig is. Geestelijke verzorging aan huis wordt immers per aanvraag gefinancierd, in tegenstelling tot geestelijke verzorging in een instelling. Daar is het mogelijk om na contact op enige afstand beschikbaar te blijven en de vinger aan de pols te houden. Juist op deze presentiebenadering

(Baart, 2001) sluit de huidige subsidieregeling van het ministerie van VWS niet goed aan (Liefbroer et al., 2020)

Geestelijke verzorging is ergens goed voor, zo is nu het adagium. Het is niet zozeer een kerkelijke plicht (om te biechten en het sacrament der zieken te ontvangen), het is niet in de eerste plaats een mensenrecht (om de vrijheid van godsdienst uit te oefenen), het staat ten dienste van de spirituele of existentiële dimensie van gezondheid: de ervaring van zin, een bestaan met een doel, een gerichtheid op de toekomst en acceptatie van de situatie (Huber & Garssen, 2017; Reijmerink, 2017). Zelfs rond het levenseinde, waar in de christelijke wereld traditioneel sprake is van lijden in het stervensuur, overgave aan God, en de hoop op verrijzenis, waart nu de geest rond van positieve gezondheid, eigen regie en veerkracht (Begemann & Cuijpers, 2015; van der Stel, 2016). Is dit hoe de zorg voor de ziel nu verschijnt? Staan we aan de vooravond van een ontwikkeling waarin zielzorg onder de bevolking wordt verbreed vanuit een perspectief dat het individueel functioneren wil verbeteren?

EVALUATIE. WINST EN VERLIES VAN EEN PROFESSIONALISERINGSproces

De professionalisering van het beroep van geestelijk verzorger lijkt bijna voltooid. Het heeft voet aan de grond gekregen, na decennialang in een kwetsbare

Is dit hoe de zorg voor de ziel nu verschijnt?

positie te hebben verkeerd, aan de ene kant bedreigd door afnemende kerkelijkheid en het narratief dat religie achterhaald is, aan de andere kant door de opmars van psychologisch en psychiatrisch georiënteerde beroepen en het narratief dat er in de zorg voor het geestelijke naast deze disciplines geen ruimte is voor andere professionals. Zingeving doet ertoe, en geestelijk verzorgers zijn voor deze dimensie de specialisten, aldus de beleidsmakers. Er heeft zich een eigen vertoog gevormd, waarin begrippen als levensbeschouwing,

theologie en zielzorg trouwens opmerkelijk afwezig zijn. De beroepsvereniging is een belangrijke gesprekspartner van de overheid geworden, en met name rond de invoering van geestelijke verzorging in de eerste lijn doet zich een tendens naar standaardisering en protocollisering voor. De aandacht voor zin en spiritualiteit wordt steeds beter geregeld. Zo is er een landelijke richtlijn voor zingeving en spiritualiteit in de palliatieve fase, waarin aan geestelijk verzorgers overigens een beperkte rol wordt toegekend (Integraal Kankercentrum Nederland, 2018).

Enerzijds kan zo een leemte worden gevuld die de gezondheidszorg niet kan vullen. Zowel huisartsen als psychiaters constateren dat er aandacht voor levensvragen nodig is, maar dat zij die niet kunnen geven. Er zou, aldus psychiater Menno Oosterhoff in het radioprogramma *Spijkers met koppen* (NPO Radio 1, 29-9-2018), buiten de instellingen eigenlijk ook geestelijke verzorging moeten zijn. Zo beschouwd sluit de recente ontwikkeling van ‘geestelijke verzorging thuis’ mooi aan op wat er ook vanuit de (geestelijke) gezondheidszorg wordt gewenst.

Anderzijds valt een contrast op: tegenover de betrekkelijk soepele positionering van de geestelijk verzorging binnen de nieuwe status quo, staat de profetische passie waarmee vanuit de wereld van de psychiatrie wordt gepleit voor een levenshouding die de tragiek van het bestaan aanvaardt, in oppositie met het adagium van de neoliberale samenleving dat ook het eigen leven een project is waaraan met succes kan worden gesleuteld. Deze zelfkritiek komt overeen met een lange traditie van onderzoek, in het voetspoor van Michel Foucault, naar de wijze waarop het aanzetten tot zelfonderzoek en het inoefenen van discipline hand in hand gaan.

‘De drie Vlaamse psychiaters’ zijn in Nederland een vertrouwde verschijning geworden door hun boeken, interviews en optredens in theaters en talkshows (de Bruin & van Noort, 2012). De ‘wijzen uit het Zuiden’ getuigen hierin volop van een levensbeschouwelijke en maatschappijkritische oriëntatie (Bruggeman & Oosterhoff, 2019; Holtzapffel & Röselaers, 2019). Psychiater-psychotherapeut Dirk De Wachter (2019) verkondigt dat lijden nu eenmaal tot het leven hoort, we minder van de psychiatrie moeten verwachten, en

meer naar elkaar zouden moeten omzien – een boodschap waarvan hij zelf opmerkt dat die niet veel anders is dan wat hij in zijn katholieke opvoeding heeft meegekregen. Klinisch-psycholoog en psychoanalyticus Paul Verhaeghe (Verhaeghe, 2010) bekritiseert de dominante cultuur en de gangbare psychotherapie die het lijden individualiseren. We zijn niet ons brein, maar lichamelijke, bezielde wezens die wezenlijk afhankelijk zijn van anderen. In de hulpverleningspraktijk stuit hij op een gebrek aan een samenhangend le-

leerd speelveld waarbinnen zelfstandige ondernemers moeten zien te opereren en te voldoen aan criteria die geformuleerd zijn in termen van doelmatigheid en gezondheid. Dat is niet de context waarbinnen aandacht voor levensbeschouwing, normativiteit en maatschappijkritiek floreert. Mij lijkt bovendien dat een sterkere oriëntatie van de geestelijke verzorging op het begrip zielzorg gewenst is om te bevorderen dat geestelijke verzorging wél bijdraagt aan de aandacht waar Denys om vraagt en niet zelf vervalt in een probleemoplossende en individualiserende benadering.

Er is aandacht voor levensvragen nodig

vensverhaal en verbinding met een hoger doel en met de ander. Volgens psychiater, neurowetenschapper en filosoof Damiaan Denys (2020) is de contemporaine westerse samenleving zo keurig aangeharkt, dat de normale strijd om het bestaan niet meer gestreden wordt, waardoor individuen angstklachten ontwikkelen waarmee zij zich in de ggz melden (Zondag, 2019). Levensvragen worden ten onrechte gemedicaliseerd. Er is een eerder maatschappijkritische, expliciet morele, levensbeschouwelijke aandacht voor de ziel nodig. “De ziel is uit de zorg verdwenen”, aldus Denys in *Kunststof* (NPO Radio 1, 29 oktober 2020). “Er wordt technocratisch naar de mens gekeken. Het menselijk lijden is als een product dat verhandelbaar is.”

Alle drie wijzen zij zowel op de tragische kant van geestelijk lijden – veel is niet op te lossen – als op de maatschappelijke kant: de ziekmakende effecten van de wijze waarop de samenleving is ingericht en de verantwoordelijkheid die mensen hebben voor elkaars welzijn. In de huidige beleidstaal over geestelijke verzorging lijkt de “morele, levensbeschouwelijke aandacht voor de ziel” waar met name Denys over spreekt sterk op de achtergrond geraakt. Een verklaring hiervoor kan zijn dat de inbedding in het maatschappelijk middenveld minder stevig is geworden en het vak opnieuw vorm krijgt binnen de context van publiek-private samenwerking: een door de overheid geregu-

EPILOOG. WAAR BLIJFT DE ZIEL?

Uit de voorafgaande korte historisch-sociologische schets blijkt dat geestelijke verzorging niet verdringt, maar voortkomt uit wat in kerken is opgebouwd. Er is wel sprake van een proces van secularisering, maar dit is minstens evenzeer een proces waarin religieuze praktijken uitvloeien naar de seculiere wereld als de opkomst van een seculier alternatief voor een traditioneel-kerkelijk aanbod. Geestelijke verzorging is een vorm van zielzorg die in het leven werd geroepen vanuit een levensbeschouwelijk perspectief, gevolgd door een proces van institutionalisering waarbij datgene ‘waar het nu eigenlijk om gaat’, in het gedrang lijkt te komen. In dit proces is de verbinding met het maatschappelijk middenveld, met name de kerken, losser geworden en zijn eerst de staat en vervolgens ook de markt een grotere rol gaan spelen. Zielzorgers zijn van religieuze specialisten geworden tot zingevingsspecialisten.

Met deze transformatie is een verschuiving opgetreden in de richting van een functioneel perspectief: naar de wijze van zingeven in plaats van naar de conditie van de ziel. Nu kan het spreken over zingeving beperkt blijven tot de meta-taal *over* geestelijke verzorging, maar wanneer de situatie waarin geestelijke verzorging wordt aangeboden zelf in deze taal wordt gedefinieerd (‘Wij zijn er om met u over zingeving over te praten.’) is het de vraag hoeveel ruimte er overblijft voor een professionele houding die het mysterie respecteert en voor de beleving van de gesprekspartner zoals die zich aandient.

Een verlies van aandacht voor de ziel werd al eens eerder geconstateerd. In de jaren zeventig gingen

Bureaus voor Levens- en Gezinsvragen, die oorspronkelijk waren opgericht ter morele en pastorale ondersteuning van jonggehuwden, op in Regionale Instellingen voor Ambulante Geestelijke Gezondheidszorg (Riagg's). Destijds werd ook de vraag gesteld of met de ontzuiling van deze zorg er niet iets wezenlijks verloren ging (Bauduin, 1983). De term 'ontzieling' werd hierbij gebruikt. Een bezinning op het loslaten van het begrip 'ziel' is gewenst, zo klinkt het nu opnieuw, frappant genoeg, vanuit de psychiatrie.

Maar wat is dan die ziel waar beleidsmakers in de geestelijke verzorging over zwijgen en spraakmakende psychiaters op wijzen? Ik houd hier geen pleidooi voor 'reconfessionalisering', niet voor een beweging terug naar vroeger, niet voor een zielzorg op confessioneel-theologische grondslag. Wel wil ik een begin maken met een verkenning van wat het, naar mijn mening, centrale begrip

“De ziel is uit de zorg verdwenen”, aldus Denys

'ziel' in de huidige context betekent en kan betekenen. Nu zou je kunnen zeggen dat het voor een sociologie van de zielzorg niet nodig is om het begrip 'ziel' te definiëren. De socioloog kan het eenvoudigweg laten bij de opvattingen over de ziel die er leven. 'Het is maar wat je eronder verstaat': het gebruikelijke constructivistische paradigma. Drie opmerkingen daarover.

Ten eerste: deze opvatting figureert ook binnen het veld zelf en correspondeert daar met een functionele, pragmatische opvatting van geestelijke verzorging: 'Als het maar werkt.' Een opvatting die uitstekend past binnen een cultuur waarin de logica van de markt zich over een zo groot mogelijk aantal maatschappelijke velden uitstrekt. Wanneer het een taak van de sociologie is om de heersende ideologie te benoemen en te onderzoeken, is dat niet zo'n prettige bijkomstigheid. Het zou neerkomen op het verdubbelen van een bepaald binnenperspectief. In plaats van een ander, nieuw licht te werpen op de voorstellingen die er in het veld leven, wordt een bepaald, functioneel, vertoog geduplicateerd: geestelijke verzorging is er voor de omgang

met een bepaald soort problematiek – hoe mensen die 'zingevingproblematiek' beleven is aan hen. Wanneer deze zienswijze domineert, ook in het sociologische buitenperspectief, is het de vraag hoe de inhoud van die beleving zelf vervolgens nog door deze voorstelling van zaken heen breekt.

Ten tweede. In dat dominante discours wordt doorgaans niet over de ziel gesproken. Het zou er immers zomaar op kunnen lijken dat je vertrekt vanuit het geloof in een ziel als een metafysische werkelijkheid, iets dat op een of andere manier bestaat. Dat botst met het gangbare naturalisme: de enige werkelijkheid is de natuurlijke werkelijkheid. In de alledaagse taal komen we het begrip echter geregeld tegen: 'ik ben op mijn ziel getrapt', 'zij heeft zich met hart en ziel gegeven', 'hij heeft zijn ziel verkocht'. Het duidt op iets essentieels, wat mysterieus is, uiteindelijk onkenbaar (Visser, 2009). Waarmee correspondeert dan de beleving die met 'ziel' wordt aangeduid?

Ten derde. Het lijkt me voor de geestelijke verzorging van levensbelang dat de beroepsgroep eraan vasthoudt dat het haar om de ziel gaat, waarbij ze openhoudt wat dat precies betekent. Juist in de huidige tijd is dat cruciaal. Wanneer een metafysisch discours domineert, is een constructivistische benadering, die oordelen over het waarheidsgehalte van ideeën over goden, geesten en zielen buiten het wetenschappelijk onderzoek houdt, verfrissend en kritisch. Deze biedt de mogelijkheid om aan allerlei perspectieven op de ziel evenveel recht te doen. Wanneer een naturalistisch discours domineert, is het zaak serieus te nemen dat constructivisme niet betekent dat de onderzoeker het bestaan van de ziel ontkent. Het betekent dat de onderzoeker onderzoekt hoe er *betekenis* aan de ziel wordt gegeven en wat dat oplevert.

In de focus op betekenisgeving zit zowel de kracht als de zwakte van de sociologische benadering. De kracht is dat deze focus er toe kan aanzetten om heel precies in beeld te krijgen wat mensen bedoelen wanneer ze woorden als 'ziel' gebruiken. De zwakte is dat de aandacht voor het algemene proces van zingeving de interesse in de specifieke wijze waarop dat gebeurt kan verdringen. Die zwakte treedt vooral op in de gepopulariseerde vorm van spreken over 'zingeving'. Zo

kan het tegenwoordig zomaar gebeuren dat de uitvaartondernemer naast koffie en cake ook ‘een stukje zingeving’ aanbiedt. (Merk daarbij op hoe een werkwoord – ‘zin geven’ – is geobjectiveerd tot een substantie: zingeving.) In deze formulering is ‘zingeving’

Zielzorgers: van religieuze specialisten naar zingevingsspecialisten

zelf gepromoveerd tot een metafysische realiteit. Als er één begrip is dat gebruikt wordt om de dimensie te benoemen waarop geestelijk verzorgers deskundig pretenderen te zijn, dan is het ‘zingeving’. Het begrip zou moeten openhouden hoe mensen zin aan het leven geven om ruimte te geven aan een waaier aan religies, levensbeschouwingen en minder gearticuleerde posities. Maar lukt dat ook?

Zo spreken over een dimensie waar elders en voorheen termen als pastoraat en zielzorg voor werden gebruikt lijkt inclusiever, maar het overzicht wordt geboden vanaf een grote afstand van de belevingswereld. ‘Als je geen zin hebt, dan maak je maar zin’, kreeg ik vroeger nog wel eens te horen. Helemaal onzin was het niet. Als ik me eenmaal aan de opgedragen taak zette, kwam de lust al etende. Je kunt de zinproductie op gang helpen. Maar de repliek sloot niet aan bij mijn oorspronkelijke ervaring: dat ik geen zin ervoer. Zin is eerder iets wat je al dan niet gewaarwordt, dan wat je ‘maakt’ of ‘geeft’. Daarom is het verstandig ons te verdiepen in de filosofische achtergrond van het paradigma dat ons dat begrip zingeving heeft bezorgd. Waar komt dat begrip ‘zingeving’ vandaan?

Het begrip bouwt voort op het oudere begrip ‘projectie’ en duidt op de menselijke act van betekenisgeving waarmee een samenhangend en richtinggevend beeld van de werkelijkheid wordt opgebouwd (Westrink, 2018). In de sociologie wordt daaraan toegevoegd dat dit in sociaal verband gebeurt waarbij de omgeving ook betekenissen aanreikt. Het richtinggevende werk van het sociaal-constructivisme heet dan ook *The social construction of reality* (Berger & Luckmann, 1971). Maar

er is meer dan projectie. Hier is van belang dat dit werk staat in de traditie van de fenomenologie. Deze filosofische beweging vertrekt bij de onmiddellijke levende ervaring vanuit het idee dat het belangrijk is hier niet onmiddellijk bestaande begrippenkaders op los te laten. Verrassend genoeg biedt deze benadering nu juist ruimte om wèl recht te doen aan zoiets als de persoonlijke ervaring dat men schade lijdt aan de ziel. Een geestelijke verzorging op deze grondslag komt niet aan met diagnostische categorieën maar legt het, weliswaar wel degelijk getrainde, oor te luisteren bij wat een persoon innerlijk beweegt, de ziel.

Datgene wat verloren dreigt te gaan in diagnoses en behandelingen omdat het tegelijk zo essentieel en zo ongrijpbaar is, is wellicht inderdaad zo dicht bij een definitie van de ziel als we hier kunnen komen. In navolging van Wilhelm Dilthey, die geldt als grondlegger van de geesteswetenschappen en die een belangrijke bijdrage leverde aan de fenomenologie, schrijft de Nederlandse filosoof Gerard Visser in een breed uitgesponnen reflectie op het gedicht ‘Niets cadeau’ van Wisława Szymborska: “Beleving als het gevoelsmatig van binnenuit gewaar zijn is de kiem van het zieleleven” (Visser, 2009, p. 64).

Net als in de sociologie en in de psychologie is het in de filosofie ongebruikelijk om het over de ziel te hebben. Liever spreekt men over ‘het zelf’, een formeler begrip, enigszins gekunsteld ook omdat het in eerste instantie een voornaamwoord is: ‘Ik ben mezelf niet of al die jaren nooit geweest’ zingen Acda en De Munnik (1998). Wanneer het zelfstandig wordt gebruikt (‘het zelf’) neemt het al gauw de kleur aan van het begrip ziel: het ‘directe contact met de bron van het al dan niet zichzelf zijn’ (Visser, 2009, p. 50).

Tegenover het metafysische standpunt dat het bestaan van een ziel beaamt en kenbaar acht, en het naturalistische dat het bestaan van de ziel ontkent en verklaart uit de natuur, stelt Visser het fenomenologische standpunt dat de ziel niet ontkent, maar voor ondoorgrondelijk houdt. In de verkenning van dit derde standpunt aan de hand van een flink deel van de geschiedenis van de westerse filosofie, maar vooral van Martin Heidegger, Friedrich Nietzsche en de Rijnlandse mysticus Meister Eckhart, schetst hij – opnieuw: drie – benaderingen: twee benaderingen van het zelf

die ook in het denken over geestelijke verzorging zijn terug te vinden, en daarnaast een benadering die onderbelicht is geraakt. Deze verkenning helpt om het begrip zielzorg open te houden, niet zozeer vanuit een specifiek theologisch perspectief, maar vanuit een fenomenologisch perspectief. Vanuit dit perspectief staat 'ziel' voor de aard van onze individualiteit.

Een eerste manier om naar het eigene van het individu, de ziel, te kijken, is naar de wijze waarop dit afgezonderd kan worden van wat het omgeeft (*singulariteit*). De uiteindelijke grens waarop het individu als enkeling stuit is de dood (Heidegger) en dat is de grens bij uitstek die ons zelf confronteert met de vraag naar de zin van het leven. In dit spoor wordt er in de geestelijke verzorging gesproken over grenservaringen als een voornamelijk aandachtsveld.

Een tweede manier om het eigene van het individu te bezien is de *uniciteit* van het zelf. Het komt er in het leven op aan om te beamen wat je al bent (Nietzsche). Zorg voor de ziel is hier de overgave aan de eigen, unieke levensgeschiedenis.

De derde manier betreft de *eenheid* van het zelf, die de beide voorgaande benaderingen opneemt en verenigt, en die Visser in navolging van Meister Eckhart, verbindt met de ziel: de aanvaarding dat 'het' ons overkomt. De ziel is niet een intellectuele substantie die het leven *zin geeft*, maar de ontvankelijkheid voor het leven zelf. Zoals de zielen van snaarinstrumenten weerklank geven aan wat van buitenaf is aangeraakt, resoneert in de zielen van mensen het grotere geheel waarvan zij deel zijn. Zorg voor de ziel staat in deze benadering voor de aandachtige articulatie van wat mensen beroert in taal en teken, geluid en gebaar.

In deze zin kan een fenomenologische benadering helpen te voorkomen dat geestelijke verzorging wordt geïnstrumentaliseerd tot een manier om zingevingsproblemen op te lossen opdat mensen beter functioneren volgens gangbare criteria. En aldus werpt een sociologische benadering niet alleen licht op hoe het zo is gekomen dat er een gesubsidieerde geestelijke verzorger bij u aan huis kan komen, maar kan deze ook inspireren tot kritiek.

Een fenomenologisch georiënteerde sociologie van de zielzorg verwondert zich er enerzijds over hoe de

christelijke bekommernis om wat mensen ten diepste aangaat, vóórtleeft, seculariseert, zich uitbreidt, en opnieuw uitgevonden wordt in geestelijke verzorging voor mensen van alle en geen gezindten. Anderzijds articuleert deze sociologie de bezorgdheid dat er van zielzorg in strikte zin niet veel overblijft wanneer deze onderhevig raakt aan het denken in termen van functionele rationaliteit. Zielzorg gaat over het geheel van het leven zelf, zoals de naam van de Centra voor Levensvragen al uitdrukken. Een treffender karakterisering van waar geestelijke verzorging voor staat dan de typische beginzin van een gesprek is er dan ook eigenlijk niet: 'Hoe gaat het met u?'

REFERENTIES

- Acda, T., & de Munnik, P. (1998). Niet of nooit geweest. Op het album: *Naar huis*.
- Baart, A. (2001). *Een theorie van de presentie*. Lemma.
- Bauduin, D. (Ed.). (1983). *Ontzuidde zorg - ontzieldde zorg? Inhoudelijke aspecten van de relatie levensbeschouwing en geestelijke gezondheidszorg*. NcGv.
- Begemann, C., & Cuijpers, M. (2015). *Kwaliteitsstandaard Levensvragen. Omgaan met levensvragen in de langdurige zorg voor ouderen*. Vilans (i.o.v. Zorginstituut Nederland / Kwaliteitsinstituut en het Ministerie van VWS. www.netwerklevensvragen.nl
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1971). *The social construction of reality : a treatise in the sociology of knowledge* (New ed. ed.). Penguin.
- Bersee, T. (2018). *Geestelijke verzorging en 'evidence-based' werken*. KSGV.
- Bohlmeijer, L., & Polak, N. (2020–2021). In *Podcastserie De zingevers*. <https://decorrespondent.nl/collectie/de-zingevers>.
- Bruggeman, R., & Oosterhoff, M. (2019, 21 december 2019). Is zingeving de taak van de psychiatrie? *NRC Handelsblad*.
- Damen, A., & Leget, C. (2017). *Kennissynthese onderzoek naar geestelijke verzorging in de palliatieve zorg*. <https://www.zonmw.nl/nl/onderzoek-resultaten/palliatieve-zorg/kennissynthese-geestelijke-verzorging/>
- De Bruin, E., & van Noort, W. (2012, 12 december 2012). Psychiaters zijn nu supersterren, wat zegt dat over deze tijd? *NRC Handelsblad*.

- De Groot, K. (2021). *Vragen bij het leven: Een sociologie van de zielzorg*. Tilburg University. <https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/74dc7b99-bb26-4598-8c48-07fe-1386a4c7>
- De Jonge, H. (2018). *Kamerbrief Aanpak geestelijke verzorging/levensbegeleiding*.
- De Wachter, D. (2019). *De kunst van het ongelukkig zijn*. LannooCampus.
- Dekker, P. (2002). *De oplossing van de civil society*. SCP.
- Denys, D. (2020). *Het tekort van het teveel. De paradox van de geestelijke gezondheidszorg*. Nijgh & Van Ditmar.
- Holtzapffel, K., & Röselaers, J. (2019, 25 december 2019). De psychiaters en het kerstkind. *Remonstranten.nl*. <https://www.remonstranten.nl/blog/inspiratie/de-psychiaters-en-het-kerstkind/>
- Huber, M., & Garssen, B. (2017). Relaties tussen zingeving, gezondheid en welbevinden. In L. Wijgergangs, T. Ras, & W. Reijmerink (Eds.), *De mens centraal. ZonMw-signalement over Zingeving in zorg* (pp. 16-21). ZonMw.
- Integraal Kankercentrum Nederland. (2018). *Richtlijn Zingeving en spiritualiteit in de palliatieve fase. Landelijke richtlijn*. Integraal Kankercentrum Nederland. <https://www.netwerkpalliatievezorg.info>
- Liefbroer, A., Damen, A., Haverkate, S., Kloosterhuis, J., Körver, S., Leget, C., Visser, A., Wierstra, I., & Zock, H. (2020). Financiering van GV in de thuis-situatie. Observaties en vragen vanuit de PLOEG-projecten. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 23(98), 46-62.
- Maagdelyjn, E., Verkoulen, M., Meerdering, W. J., van Steenveldt, L., & de Bekker, P. (2018). *Geestelijke Verzorging. Een inventariserend onderzoek naar de huidige situatie omtrent bereikbaarheid en financiering*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2018/10/08/kamerbrief-over-aanpak-geestelijke-verzorging-levensbegeleiding>
- Reijmerink, W. (2017). Inleiding en verantwoording. In L. Wijgergangs, T. Ras, & W. Reijmerink (Eds.), *De mens centraal. Zingeving in zorg* (pp. 11-13). ZonMw.
- Van den Berg, M. (2020). *ZonMw - Programma Zingeving en Geestelijke verzorging*. www.zonmw.nl/zingeving
- van der Stel, J. (2016). Definitie 'gezondheid' aan herziening toe. *Medisch Contact*, 23, 18-19. <https://www.medischcontact.nl/nieuws/laatstenuws/artikel/definitie-gezondheid-aan-herziening-toe.htm>
- Vereniging van Geestelijk VerZorgers. (2016). *Beroepsstandaard Geestelijk Verzorgers 2015*. Retrieved 1 August 2017 from <https://vgvz.nl/over-de-vgvz/beroepsstandaard-gv-2015/>
- Verhaeghe, P. (2010). Psychotherapie als wetenschappelijk en economisch product: het einde in zicht? In R. Abma & e. al. (Eds.), *Evidentie en existentie. Evidence-based handelen en verder ...* (pp. 83-104). KSGV.
- Visser, G. (2009). *Niets cadeau. Een filosofisch essay over de ziel*. Valkhof Pers.
- Weber, M. (1980 [1921]). *Wirtschaft und Gesellschaft*. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Westerink, H. (2018). Zorg voor de ziel. Een beschouwing over 'geloven' en 'geloof' in een tijd van religieuze transformatie. *Psyche & geloof*, 29(1), 27-34.
- Zondag, H. J. (Ed.). (2019). *Psychiatrisch of levensprobleem?* (Vol. 4). Psyche & Geloof.

PERSONALIA

Kees de Groot (1966) is socioloog en theoloog en bijzonder hoogleraar vanwege het KSGV aan Tilburg University. Daarnaast is hij universitair docent praktische theologie en religiewetenschappen aan de School of Catholic Theology van dezelfde universiteit en in 2021 gasthoogleraar aan de Universitet i Agder (Noorwegen). Correspondentieadres: c.n.degroot@tilburguniversity.edu